

**НАЦЫЯНАЛЬНА-КАГНІТЫЎНЫЯ ФАКТАРЫ ЛЕКСІКАЛІЗАЦЫІ
СУБСТАНТЫЎНЫХ ФОРМ МНОЖНАГА ЛІКУ**

Адным з рэгулярных і прадуктыўных спосабаў папаўнення класа множналікавых назоўнікаў у беларускай мове з'яўляецца лексікалізацыя форм множнага ліку. Для 23 % прааналізаваных вытворных *pluralia tantum* удалося ўстанавіць матывацыйныя сувязі, якія дэманструюць семантычныя пераасэнсаванні як карэлятыўных паводле ліку субстантываў, так і *singularia tantum*. Гэта сведчыць аб стабільнасці і перспектыўнасці механізма наміналізацыі форм множнага ліку ў выніку семантычнага пераносу. Утварэнне плюратываў адбываецца па тых жа метанімічных (уключна з сінекдахічнымі) і метафарычных мадэлях, якія ўласцівы сістэме субстантыўных пераносных значэнняў у цэлым, прычым намі не выяўлена ніводнай спецыфічнай мадэлі, прыналежнасць да якой магла б прагназаваць плюральную аформленасць назоўніка, што дазваляе зрабіць выснову, што сам па сабе семантычны перанос не з'яўляецца прычынай наміналізацыі формы множнага ліку. Для вырашэння гэтай задачы ўяўляецца неабходным аналізаваць лексікалізацыю форм множнага ліку не толькі як семасэлагічную з'яву, вынікі якой прадстаўлены ў лексікаграфіі, але з улікам функцыянавання форм ліку ў кантэкстах рознага тыпу, іх модусных, стылістычных, аказіянальных характарыстык, прыналежнасці да пэўнага таксанамічнага класа. Лексікаграфія фіксуе толькі вынікі канвенцыяльна замацаваных пераносных значэнняў, а лексікалізацыя форм множнага ліку выяўляе сябе як дынамічная і градуальная з'ява, якая дэманструе моўны механізм маніпуляцыі граматычнымі сродкамі для ўзбагачэння лексічнай сістэмы.

Значную ролю ў працэсе семантычнай плюралізацыі адыгрывае і нацыянальна-кагнітыўны фактар. Найбольш выразна гэты фактар выяўляецца пры аналізе матывацыйных сувязей лексікалізаваных форм множнага ліку з нега-

тыўна-ацэначным кампанентам у семантычнай структуры. У многіх выпадках гэты кампанент носіць прадказальны характар, бо пярэратыўныя канатацыі або прысутнічаюць у семантыцы ўтваральнага слова, або матывуюцца ўласцівасцямі аб’ектаў пераносу (напрыклад, *анучы* ‘убранне, адзенне’, *балясы* ‘рэдкаія зубы’). Аднак ацэначна-пярэратыўныя канатацыі некаторых множналікавых назоўнікаў напрамую не вынікаюць з семантыкі ўтваральнага слова. Напрыклад, пярэратыўнае значэнне *органы* ‘карныя органы савецкай улады’, *саветы* ‘лад жыцця пры савецкай уладзе’, *марцыпаны* ‘занадта складаныя для прыгатавання стравы-далікатэсы’ мае пазамоўную аргументацыю. Такія вытворныя з’яўляюцца вынікам складаных псіхалагічных актаў асацыяцыі і аперцэпцыі ў сукупнасці з эксплікацыяй негатыўнай эмацыйнай ацэнкі. Некаторыя лексікалізаваныя формы множнага ліку дэманструюць імліцытны характар пярэратыўна-ацэначнай намінацыйнай аргументацыі. У такіх выпадках асацыятыўны аналіз выходзіць за межы кампанентнага і з’яўляецца полем дзеяння кагнітыўнай семантыкі, паколькі ўстанаўленне асацыятыўнай асновы семантычнага пераносу патрабуе ведання не толькі і не столькі мовы, колькі ведання культуры народа, яго менталітэту. Паказальным прыкладам у гэтым сэнсе можа служыць заонім *казакі* (*казлы, казялкі*), які з’яўляецца назвай некалькіх відаў раслін. У большасці выпадкаў так называюць расліны, знешне падобныя да жывёлы, аднак ёсць намінацыі, якія выяўляюць значна больш складаны кагнітыўны механізм асацыяцыі. *Казакамі* (*казламі*) беларусы называюць і расліны, уласцівасці якіх носяць для чалавека-спажыўца адмоўныя прагматычныя характарыстыкі: расліны горкія на смак, едкія, грубыя, нават атрутныя, непрыдатныя на корм жывёле або недасяжныя для выпасу (балотныя), а таму бескарысныя, непатрэбныя ў гаспадарцы, а значыць, шкодныя. Матывацыя абумоўлена вельмі старажытнымі ўяўленнямі нашых продкаў. Вобраз казы ў беларусаў носіць супярэчлівы характар, бо абумоўлены як паганскім, так і хрысціянскім светапоглядам. Паводле першага, каза – увасабленне пладавітасці, урадлівасці, сямейнага ладу, дабрабыту, таму каза з’яўляецца цэнтральным персанажам аграрных і сямейных абрадаў, вельмі старажытных па паходжанні. Паводле другога, каза – сімвал нячыстай сілы. “Дэманізацыя” казы адбывалася паводле знешняга падабенства да чорта – жывёліна з рагамі, капытамі, поўсцю. У мове гэтая кагнітыўная “дэманізацыя” маніфестуецца рознымі сродкамі: лексічнай спалучальнасцю (*бядлівая каза, аблезлая каза, смярдзючы казёл, памаўзлівая каза*), лаянкавымі намінацыямі (*казлы драныя, казёл бязрогі*), парэміялагічнымі адзінкамі (*каб праз твае рэбры козы сена цягалі; патрэбны, як казе барабан; асіна не лясіна, каза не скаціна; на казе крывой не пад’едзеш* і інш.). Вобраз казы як сімвал някемлівасці, знешняй непрывабнасці, недарэчнасці замацаваўся ў фальклору, літаратуры і культуры ў цэлым. Такім чынам, хаця экспрэсіўна-асацыятыўная метафара ў значна меншай ступені, чым намінацыйная метафара, задзейнічана мовай у якасці спосабу плуралізацыі, тым не менш названыя прыклады сведчаць аб тым, што формы множнага ліку могуць быць фармальным інструментам складаных асацыятыўна-вобразных семантычных пераасэнсаванняў.

Ролю нацыянальна-кагнітыўнага фактару можна праілюстраваць і на прыкладзе рэгулярных відаў лексікалізацыі ў сістэме субстантыўнага ліку. Формы множнага ліку могуць выконваць функцыю спецыялізацыі значэння

для размежавання полісеміі. Мова выбірае “незадзейнічаную” форму множнага ліку для намінацыі новага аб’екта, прычым механізм такой полісеміі можа насіць рэгулярны, а значыць, прадказальны характар. У першую чаргу гэта датычыцца плюралізацыі сінгулярных форм рэчыўных назоўнікаў, якія, набываючы “семантычную надбаўку” [2, с. 16], могуць набываць значэнні 1) ‘гатункі і віды рэчыва’, 2) ‘вырабы з пэўнага рэчыва’, 3) ‘прастора, працягласць’. Прычым, як паказалі дыхранічныя даследаванні функцыянавання такіх субстантываў у рускай мове, пералічаныя віды класічнай метаніміі сфарміраваліся ў старажытнасці і стабільна дзейнічалі на працягу гісторыі мовы [1]. Аднак нашы назіранні дазваляюць сцвярджаць, што рэгулярнасць названай полісеміі носіць адносны характар, бо абмяжоўваецца цэлым спектрам фактараў. Напрыклад, далёка не ў любога рэчыўнага назоўніка запатрабавана форма множнага ліку са значэннем ‘гатунак’. У сучаснай беларускай мове актыўна ўжываюцца словы *сокі, віны*, але не ўжываюцца *півы, кавы*. Для рэінтэрпрэтацыі рэчыва як злічальнай субстанцыі неабходна прыкмета, па якой рэчыўны рэферэнт будзе градуіравацца, уяўляцца разнародным. Такімі прыкметамі, рэлевантнымі для катэгарызацыі рэчыва, магчыма, з’яўляюцца яго хімічны і фізічны склад, сфера прымянення, спосаб вытворчасці, функцыянальныя ўласцівасці, прыналежнасць да пэўнага таксанамічнага класа. Многафактарнасць плюралізацыі стварае аб’ектыўныя цяжкасці лексікаграфічнай ацэнкі ўзуальнай стабільнасці форм множнага ліку са значэннем ‘гатунак’ рэчыўных назоўнікаў, таму ў слоўніках гэты від полісеміі, як правіла, не рэпрэзентуецца.

Кагнітыўныя фактары (часта ў сукупнасці з нацыянальнымі фактарамі моўнай канцэптуалізацыі) абмяжоўваюць і патэнцыйнае значэнне ‘выраб з пэўнага рэчыва’. Пакажам гэта на прыкладзе назваў тканін. Пяцітомны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” вылучае гэта значэнне толькі ў лексемы *шоўк* (з паметай *разм.*), аднак у артыкуле формы ліку не дыферэнцаваны па лексіка-семантычных варыянтах. Нашы назіранні паказваюць, што множналікавыя формы назваў тканін у кантэксце набываюць інтэнцыянальную нагрузку (выконваюць ацэначную, як правіла, пеяратаўную функцыю), напрыклад: *Усе гэтыя шыфоны, стрэйчы, габардзіны, шоўкі, крэпдэшыны, уся гэтая ілжэнатуральная мішура набывалася дзеля эфекту, яркасці, прэстыжу, і толькі ў апошняю чаргу дзеля камфорту* (С. Бязлепкіна). Такім чынам, форма МЛ у такіх кантэкстах задаецца моўцам і выконвае камунікатыўна-прагматычную задачу, што сведчыць на карысць выказанай многімі даследчыкамі думкі аб крэатыўным характары лікавага афармлення. Аднак не любыя назвы тканіны могуць ўтвараць такія формы МЛ, а толькі такія, якія называюць дарагія, эфектныя тканіны. Мы не сустрэлі ў значэнні ‘выраб з рэчыва’ форм множнага ліку ад назоўнікаў, напрыклад, *лён і паркаль*. Тым не менш для абазначэння відавой множнасці (‘розныя’) формы множнага ліку могуць утварацца ад усіх назваў тканін, напрыклад: *Вочы разбягаюцца – ад стракатасці паркаляў і штапельяў, ад белізны ільноў, ад пяшчотнай урачыстасці шоўкаў* (Звязда).

У адрозненне ад інтэрпрэтацыі ‘від, гатунак’, прасторава-інтэнсіўнае значэнне закранае вельмі невялікую колькасць рэчыўных назоўнікаў. У беларускай лексікаграфіі гэты тып полісеміі зафіксававаны толькі ў назоўнікаў *аўсы, воды, жыты, (і)льды, (і)льны, пяскі*. Калі значэнне гатунка прэзентуе злічальную інтэрпрэтацыю рэчыва, то лакатыўнае значэнне, якое абазначаецца праз рэчыва, уяўляецца як кантынуум. Выбар множналікавай флексіі ў назоўніках *снягі, воды, льды, пяскі* абумоўлены тым, што сістэме зручна заняць “беспрацоўную” плюральную форму для лакатыўнай намінацыі, тым больш што ў мове ёсць пэўны стандарт, паводле якога ўласна прасторавыя назоўнікі рэпрэзентуюцца такой жа формай (*стэны, лясы, палі, выгаркі, запусты, поцерабы, саванны, саргасы, сельвасы, льянасы, пампасы*). Гэтую лакатыўную спецыфікацыю значэння вельмі добра дэманструе наступны прыклад: *Тыгр любіць джунглі, белы мядзведзь – льды і снягі, а дзік любіць... балоты* (Л. Дайнека). Аднак кантэкставы аналіз дазваляе сцвярджаць, што для беларускай мовы ўжыванне форм множнага ліку рэчыўных назоўнікаў для актуалізацыі лакатыўнай семы – з’ява не вельмі характэрная. У такой функцыі ў Корпусе беларускай мовы сустрэлася ўсяго некалькі форм множнага ліку слоў *жыты, аўсы, ячмені*, напрыклад: *Сама Кур’янаўшчына заворваецца калгасным плугам пад жыты, ячмені, аўсы і бульбу* (І. Пташнікаў); *Да арэшніку мы зрабілі вялікі крук на поплаве, потым ішлі жытамі* (І. Навуменка); *Чэсік ідзе сцежачкай між высокіх жытоў і ўяўляе сабе, як прыйдзе вязаць у жніво гэта жыта пасля жняўкі пані старшыніха* (А. Васілевіч). Апошні сказ дэманструе дыферэнцыяцыю значэнняў слова *жыта*, рэалізаваную рознымі формамі ліку. Аднак больш характэрна выкарыстанне формы *жыты* ў паэтычных кантэкстах, напрыклад: *Мой верш жытамі ўскалыхні!* (А. Сьц); *Сам з сабою забаўляўся // Бегаў, бавіўся ў палёх // І размовы вёў з жытамі* (Я. Колас); *“Адзвінелі жытоў каласы”* (назва паэтычнага зборніка М. Віняцкага). У апошніх прыкладах форма множнага ліку хутчэй выконвае функцыю інтэнсіфікацыі сімвалічнага значэння слова *жыта*, абумоўленага яго значнасцю для нацыянальнай ментальнасці. Прычым мы не сустрэлі ў кантэкстах ніводнай формы множнага ліку назоўніка *шаніца*, што, магчыма, тлумачыцца тым, што гэтая культура не мае такога распаўсюджвання ва ўмовах беларускага клімату. Нацыянальна-кагнітыўны фактар выяўляецца і ў плюралізацыі форм *снягі і льды*. Лакатыўнае значэнне ‘вялікая прастора’ рэалізуецца формамі множнага ліку гэтых назоўнікаў у невялікай колькасці кантэкстаў, напрыклад: *За хатамі маўчала рэчка, ды цяпер цяжка нават пазнаць было, дзе яна: усё акрыла, зруйнавала белымі снягамі зіма, толькі чорна шчацініўся лес на ўзгорку* (М. Прохар); *Ён прамчаў праз доўгую вясковую вуліцу з цёмнымі хатамі сярод белых снягоў* (К. Травень), прычым часцей такое ўжыванне характэрна для кантэкстаў, якія апісваюць небеларускія рэаліі: *Яшчэ тонкі каларызм, якому ў гэтай краіне бледных снягоў і размытых адценняў магло навучыць хіба толькі паўночнае ззянне з яго пералівамі чысцейшых фарбаў* (У. Караткевіч). У большасці прааналізаваных кантэкстаў формы *снягі і льды* актуалізуюць колькасны кампанент семантыкі слова, напрыклад: *На пачатку вясны, калі дарогі патаналі ў слізкай каламуці расталых снягоў, Ларыса была вымушана спыніцца непадалёк ад кальцавой* (М. Прохар); *Сёлета ў сувязі з багатымі снегападамі ў перыяд*

расставання снягоў узровень вады ў Нёмане можа падняцца вышэй, чым у мінулыя гады (Еўрарадыё); Да 2030 года Арктыка застанецца без льдоў (Еўрарадыё). Форма множнага ліку льды спецыялізуе значэнне ‘лёд на рацэ, інтэнсіўны крыгаход’, што адлюстроўвае нацыянальны фактар канцэптуалізацыі паняцця ‘лёд’, напрыклад: *Так прабьў я ў месце Полацкім вясну, і лета, і восень, а зімою прычынілася ў снежны залева нечуваная, і паводка пачалася, і на рэках з трэскам вялікім льды паўзлачала, так што на Дзвіне да самага свята Нараджэння Хрыстовага на караблях ездзілі* (У. Арлоў). Форма снягі часцей спецыялізуе значэнні ‘надвор’е, інтэнсіўны снегапад’, напрыклад: *Стаяў каламутны, у снягах і завеях, люты* (М. Прохар); *Выпадак здарыўся яшчэ 15-га сакавіка, калі Хаўер замятаў снягамі сталіцу* (Еўрарадыё). Формы множнага ліку гэтых назоўнікаў выкарыстоўваюцца як элемент перыфразаў: *Ніякіх дзённікаў я не знайшла, а вось фотаздымкаў было навалом. Ала была то Каралевай Жакліных Льдоў, то Прынцэсай паўднёвага мора* (І. Бязлепкіна); *Што ж, да сёмага паходу ў царства льдоў, дзе тэмпература часам апускаецца да – мінус 90, засталася няшмат* (Звязда). Форма снягі валодае багатым патэнцыялам інтэнцыянальна-аўтарскага выкарыстання, напрыклад: *Тое, што ёй давялося перажыць у вайну, не апішаеш і ў сотнях тамоў. Яна пранесла нас, трох сваіх малых дзяцей, праз снягі, балоты, канцлагер, баючыся аднаго: як бы не загінуць самой, пакінуўшы нас безабароннымі* (Звязда); *Усяго дваццаць снягоў сустракаў ён і дваццаць разоў праводзіў іх вясною, калі гэтыя снягі скідваліся вадою* (Я. Сіпакоў). У першым прыкладзе форма множнага ліку ўжываецца з мэтай інтэнсіфікацыі сімвалічнага значэння жыццёвых нягод, трагічных абставін; у другім прыкладзе форма снягі ўвасабляе значэнне ‘год як перыяд жыцця чалавека’ і таму паддаецца квантыфікацыі і спалучаецца з лічэбнікам. Сімвалічная нагружансць формы снягі найбольш выяўляецца ў паэтычных кантэкстах, напрыклад: *Птушкі ўпарта ляцелі // Скрозь цемру калючых снягоў* (В. Лукша); *Спаўзлі з загонаў зімнія снягі // І ў мора паплылі ракой-вадзіцай // запелі жаўранкі / чорныя лугі / усміхацца сталі першаю травіцай* (Я. Купала).

Кантэкставы аналіз функцыянавання множналікавых назоўнікаў паказвае, што ў працэсе плюралізацыі значную ролю могуць адыгрываць патэнцыяльныя семы назоўнікаў (іх імплікацыянал) і іх канататыўныя ўласцівасці, г. зн. такія элементы значэння, якія актуалізуюцца толькі ў пэўным кантэксце. Семантычныя фактары плюралізацыі часта дапаўняюцца нацыянальна-кагнітыўнымі, што сведчыць аб мнагафактарным характары такой лінгвістычнай з’явы, як лексікалізацыя форм ліку. Такім чынам, можна гаварыць аб тым, што ў беларускай мове выпрацаваны механізмы выкарыстання субстантыўнай формы множнага ліку для маніпуляцыі не толькі семантыкай назоўніка, але і камунікатыўна-прагматычнымі яго параметрамі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Конявская, С. В. Семантическое словообразование в системе числа существительных: синхрония и диахрония / С. В. Конявская. – М. : РФК-Имидж Лаб, 2004. – 192 с.*

2. *Соболева, П. А.* Словообразовательная полисемия и омонимия / П. А. Соболева. – М. : Наука, 1980. – 294 с.